

Sreten PEROVIĆ (Podgorica)*

CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST**

Istorijska sudbina današnje Crne Gore usloвила je specifičnu sudbinu dukljansko-zetske, odnosno crnogorske književnosti. Nastajala na mješovitoj etničkoj podlozi, ta mediteranska zemlja prolazi kroz plodan uticaj Grčke i Rima i vremenom postaje stjecište različitih kulturnih prožimanja između istočne i zapadne kulturne hemisfere, što omogućava da u svoje duhovno nasljeđe ubroji sve što je na njenoj teritoriji stvarano – na slovenskim jezicima, na latinskom ili talijanskom jeziku. I u novija vremena stara Crna Gora uspijevala je da održi slobodni ili manje zavisni status, ali Crnogorsko primorje, od Ulcinja do Herceg Novog, i dio sjevernih crnogorskih krajeva – zadugo su ostali pod tuđinskom vlašću, pa je i kulturni razvitak u tim oblastima bio neposrednije podlozan stranim uticajima. Posredstvom Barske nadbiskupije, u dukljansko-zetskoj fazi, ne samo u Crnogorskom primorju, dominirao je zapadnoevropski kulturni uticaj. U tom duhu, posredstvom usmene i pisane književnosti, razvijao se i kult Sv. Vladimira, sve dok dukljansko-zetska država nije izgubila samostalnost i potpala pod Rašku; Nemanja je po svaku cijenu pokušavao da suzbije širenje toga kulta, a time i uticaj katoličke crkve, te je razorio i grad Bar. Hajka koju je Nemanja vodio protiv bogumila obuhvatila je i ostale „jeresi“, pa se vjeruje da su tako uništeni mnogi rukopisni spomenici nastali u Duklji od dolaska Slovena do XII vijeka, naročito oni koji su bili pisani „latinicom, bosančicom, glagoljicom ili grčkim“.

Dokazi o dukljanskoj pismenosti postoje već u IX vijeku: nekoliko donatorskih i nadgrobnih natpisa na latinskom jeziku. Od tih spomenika neveli-

* Sreten Perović (G. Gorica/Podgorica, 1932), pjesnik, književni i pozorišni kritičar, kulturolog, teatrolog, nije sebe uključio u pregled crnogorske književnosti – u *Općoj enciklopediji* (1978) Jugoslovenskog leksikografskog zavoda, ni kasnije kad je taj tekst dopunio. A on je cijenjeni pjesnik s visokim internacionalnim nagradama (Rumunije, Makedonije, Italije, Moldavije) i član više evropskih akademija. Glavne njegove knjige poezije su: „Mramorno pleme“ (1955), „Seanse“ (1958), „Žedni sat“ (1960), „Lesendro“ (1973), „Put u daleke duše“ (1997), „Haiku-lampe“ (2015) i druge. – *Prim. Redakcije*.

** Tekst je namjenski pisan za *Opću enciklopediju* Leksikografskog zavoda Jugoslavije (kasnije LZ „Miroslav Krleža“) i objavljen u II tomu njenog trećeg izdanja (enciklopedijski korpus *Crnogorci*).

ke književne vrijednosti najvažniji je natpis na sarkofagu u Crkvi Sv. Tripuna u Kotoru, 809. godine, tzv. *Andreacijeva povelja*, najstariji primjer dukljanske književnosti na latinskom jeziku. Tu su i *Barski epitafi* iz X ili XI vijeka, pisani u leoninskim heksametrima, koji svjedoče o kulturnom nivou sredine u kojoj će, nešto kasnije, nastati značajna književna djela na narodnom jeziku.

Život zetskog kneza Vladimira, hagiografiju o dirljivoj ljubavi i tragičnoj sudbini Vladimira i Kosare, napisao je, u drugoj polovini XI vijeka, Zećanin iz Krajine, vjerovatno na osnovu narodnih pjesama i priča koje nijesu sačuvane. Ovo značajno književno djelo doprlo je do nas samo fragmentarno, kao XXXVI glava *Ljetopisa Popa Dukljanina* (druga polovina XII vijeka) iz pera jednog drugog anonimnog sveštenika – Zećanina iz Bara. Izvorno pisan najvjerovatnije glagoljicom (koja je, kao i bogumilstvo najkraćim putem od Soluna i Ohrida doprla do Skadra i Bara), *Ljetopis* je sam autor preveo na latinski, i taj prevod je sačuvan u prepisu iz XVII vijeka. Hrvatska redakcija ovog značajnog beletrističkog djela, u nauci poznata pod imenom *Hrvatska hronika*, znatno je drukčija i kraća; pretposljednja, XXVII glava govori o vladavini kralja Zvonimira, o čemu u latinskoj redakciji nema pomena.

Graničnim spomenikom samostalnog razvoja zetske (dukljanske) književnosti smatra se *Miroslavljevo jevanđelje*, koje je nastalo pri kraju XII vijeka. Jevanđelje ima dva rukopisa: veći je pisao anonimni pisar – *zetskim pravopisom*, a manji – Gligorije Dijak koji „pokazuje u svojim tekstovima osobine jednoga drugog govora i pravopisa“. Iz XIII vijeka je *Ilovačka krmčija*, važan zbornik crkvenog i građanskog prava, pisan po nalogu zetskog episkopa Neofita, 1262, i više drugih književnih dokumenata. Ali, zbog izuzetno nepovoljnih istorijskih prilika kroz koje je prolazila Zeta, odnosno Crna Gora, današnji rukopisni fondovi u manastirima ne pružaju punu predstavu o aktivnosti zetskih skriptorija u XIII i XIV vijeku. Sačuvan je samo dio liturgijske književnosti: četvoroevanđelja, apostoli, služabnici, mineji, psaltiri, oktoisi, triodi, crkveno pjesništvo, liturgijsko i kanonsko pravo, biblijska istorija.

U XIV i XV vijeku u Zeti prevladava uticaj vizantijske književne tradicije. Iz tog perioda posebnu vrijednost ima *Gorički zbornik* (1441/42) – prepiska Jelene Balšić i Nikona Jerusalimca, starog duhovnika Crkve Sv. Bogorodice na ostrvu Gorici (Beški) na Skadarskom jezeru. To je nadahnuto misaona lirika isihastičke orijentacije, djelo koje ideale vizantijski shvaćene askeze propovijeda u epistolarnoj formi. U ovom zborniku nalazi se i posebno djelo *Povijest o jerusalimskim crkvama*, koje je Nikon sačinio specijalno za Jelenu Balšić. Zanimljiva je, i ne samo sa književnog stanovišta, i *Vlastareva sintagma*, pravni zbornik koji je, po nalogu zetskog mitropolita Josifa, pisao đakon Damjan, 1453. godine.

U razvoju crnogorske kulture važnu ulogu ima Crnojevića štamparija koja je radila na Cetinju i na Obodu (kod Rijeke Crnojevića) u vremenu između 1483. i 1496. godine. Iz te prve ćirilске štamparije na jugu Evrope i prve državne štamparije na svijetu uopšte, saćuvano je samo nekoliko inkunabula, od kojih je najćuveniji *Oktoih prvoglasnik*, ćije štampanje je završeno 4. januara 1494. Iako je štamparija osnovana iz crkvenih i državnih potreba, smatra se da su tome doprinijele i lićne knjićevne sklonosti Ivana Crnojevića, posebno njegovog sina Ćurđa koji je pokazao izraziti literarni dar u testamentarnom pismu svojoj ćeni Lizbeti. Misija štamparije Crnojevića biće nastavljena u Veneciji štamparijama Boćidara Vukovića i sina mu Vinćenca; ona će imati znaćaja i za modernija vremena, za štamparsku tradiciju koju će nastaviti Njegoš. Sve knjićge iz Crnojevića štamparije radio je jeromonah Makarije Crnogorac koji je, po odlasku iz Crne Gore, osnovao i prvu vlašću (rumunsku) štampariju u Trgovišću (1507–1512).

Gubitkom državne samostalnosti, krajem XV vijeka, Crna Gora gubi i teritorijalni i duhovni integritet: kontinentalni dio zadugo formalno ostaje pod turskom, a Crnogorsko primorje, dijelom i do Prvog svjetskog rata – pod mletaćkom, turskom i francuskom i austrougarskom vlašću. Naši primorski gradovi, a naroćito Kotor, Perast i Budva, dali su veliki broj duhovnika, pjesnika, humanista i avanturista, koji su pisali i objavljivali na latinskom, talijanskom i našem jeziku. Većinom, ti pisci su iz imućnih i uglednih porodica, što im je omogućavalo da se svestrano obrazuju i školuju, najćešće na univerzitetu u Padovi. Neki od njih stekli su i zavidnu mećunarodnu knjićevnu reputaciju, dok su drugi brzo pali u zaborav. To su: N i k o l a M a i n j a n i n (Kotor, XV vijek), episkop modruški, pisao na talijanskom, objavio u Firenci 1474. govor nad Petrom Santi Siksti, a u rukopisu su mu ostali *Psalmi*; P i e t r o B r u t i s (XV vijek), kotorski biskup, objavio u Veneciji na latinskom, 1489, knjićgu religijskog karaktera; D o m i n i k B u ć a (Kotor, kraj XV i poć. XVI vijeka), hvaljen od mnogih pisaca svoga vremena, ćija su teološka djela objavljena u Mlecima 1531, 1537. i 1545; Ć o r Ć e B i z a n t i (Kotor, kraj XV vijeka – umro prije 1565), sudija, znaćajan kao neopetrarkista, objavio 1532. u Veneciji zbirku pjesmama *Rime amorose*; L j u d e v i t P a s k v a l i ć (Kotor, oko 1500–1551), gradski advokat u Kotoru, objavio na talijanskom *Rime volgari*, 1549, i na latinskom zbirku *Carmina*, 1551, obje u Veneciji, preko kojih je stekao ugled petrarkistićkog lirićara visokog ranga (Šekspirov savremenik, engleski pjesnik Tomas Lodć, u zbirci *Filida*, preveo je i objavio kao svoje tri Paskvalićeve sonete, a jedna od tih soneta smatra se najboljim Lodćovim ostvarenjem); K r s t o I v a n o v i ć (Budva, 1618 – Venecija, 1688), pisao i objavljivao libreta za opere na talijanskom jeziku, zbirku *Poesie*, 1675, hroniku mletaćkog pozorišta, 1681, i *Anale Budve*, 1650; I v a n B o

I l i c a K o k o l j i ć (Kotor, XVII vijek), kotorski sudija, pjevao i na narodnom jeziku, a glavno djelo *San Trifone*, spjev u 12 pjevanja, na talijanskom; A n t u n B e č i ć (Budva, 1698 – Rim, 1761), doktor teologije, obavljao važne crkvene dužnosti u Vlaškoj, Nikopolju, Skradinu i Hvaru i umro u Rimu prije no je imenovan za kardinala, a njegovi izvještaji i dnevnici ostali u rukopisu u Arhivu Kongregacije; A n d r i j a B a l o v i ć (Perast, 1721–1784), opat Sv. Đorđa kod Perasta, istaknuti govornik, ostavio u rukopisu djelo *Annali de Perasto*; S t e f a n Z a n o v i ć (Budva, 1751 – Amsterdam, 1786), avanturista i probisvijet s diplomom padovanskog univerziteta, na evropskim dvorovima predstavljao se kao crnogorski i albanski knez, korespondirao sa francuskim enciklopedistima, pisao i objavljivao na latinskom, njemačkom i talijanskom jeziku (*Opere diverse*, Pariz, 1773; *Poesie*, 1773, tridesetak sone- ta na talijanskom i latinskom, i više drugih djela); V i c k o B a l o v i ć (Perast, 1768–1844), kanonik kotorske katedrale, na talijanskom jeziku objavio knjigu o Gospi od Škrpjela u četiri izdanja (prvo izdanje u Kotoru 1799).

Posebno treba istaći one pisce koji su pisali na narodnom („slo- vinskom“) jeziku, kao što su: V i c k o B o l i c a K o k o l j i ć (Kotor, druga pol. XVI – prva pol. XVII vijeka), kotorski sudija, ispjevao u osmercu *Život blažene Ozane*; I v a n K r u š e l a (Perast, XVII vijek), doktor teologije, peraški opat, napisao spjev *Peraški boj na 15. V 1654*; A n d r i j a Z m a j e v i ć (Perast, 1624–1694), nadbiskup barski, porijeklom Njeguš, doktor teolo- gije i filozofije, krupna figura duhovnoga i kulturnoga života našeg XVII vi- jeka, ostavio u rukopisu više svojih djela: *Ljetopis crkovni*, pjesmu u dijalogu *Svađa Lazarevih kćeri...*, spjev *Peraški boj 1654. godine*, pjesmu *Slovinskoj Dubravi*, a sakupljao je i bugarštice i lirske narodne pjesme; pisao latinicom i ćirilicom, čistim narodnim jezikom; V i c k o S k u r e (umro u Kotoru 1689), nesumnjivo obdaren pjesnik, ali od njega su ostale samo dvije pjesme ispjeva- ne u slavu A. Zmajevića; N i k o L u k o v i ć (Prčanj, 1650–1728), sveštenik i kulturni radnik u više bokeških mjesta, prevodio liturgijsku književnost, a i sam pjevao u tom duhu, najpoznatija mu je epska pjesma u osmercu *Razgovor kraljice Lidije iz pakla*, po motivima iz Ariosta; M a t i j a Z m a j e v i ć (Pe- rast, 1680 – Tavrovo, 1736), slavni admiral ruske flote, ostavio iza sebe pisma s osobinama književnog putopisa; A n t u n K o j o v i ć (Budva, 1751–1845), doktor teologije i vikar budvanske biskupije, pristalica ideja francuske revo- lucije, napisao *Rime slovinske po govorenju od Budve i njezine države zgođe* (22 pjesme na narodnom i 3 na talijanskom jeziku), dvije karnevalske kome- dije i *Budvanske anale* (na talijanskom); M i r o s l a v Z a n o v i ć (Venecija, 1761 – Kotor, 1834), književnik iz Budve, napisao djelo *Misli i popijevke* (oko 1785). Posebno mjesto svakako zauzima I v a n A n t u n N e n a d i ć (Perast, 1723–1784), doktor crkvenog prava, dobrotski paroh i generalni vikar

kotorskog biskupa, duhovnik koji je umro za propovjedaonicom, dok je razobličavao vještice. Ovaj barokni pjesnik i dramski pisac (*Šambek satarisan*, Venecija, 1757, *Nauk karstjanski*, 1768, *Prikazanje muke Jezusove*, u rukopisu, i dr.) pola vijeka prije Vuka Karadžića anticipira geslo da treba pisati kao što se govori i čitati kao što je napisano.

Novo poglavlje crnogorske književnosti počinje s vladikama iz kuće Petrović-Njegoš. V l a d i k a D a n i l o (oko 1670–1735), rodonačelnik zaslužne duhovne i svjetovne crnogorske dinastije, razgorijeva borbu za nezavisnost i emancipaciju svoje zemlje, uspostavlja veze s Rusijom, postaje glavna ličnost *Gorskog vijenca*. Sačuvan je samo dio njegove prepiske, pisane narodnim jezikom. Već V a s i l i j e P e t r o v i ć-Nj e g o š (Njeguši, 1709 – Petrograd, 1766) nastoji da u Crnoj Gori razvije prosvjetu i kulturu, pa šalje mlade Crnogorce na školovanje u Rusiju. Uz njegov rad *Knjiga za Crnogorce – va senat venetski*, i *Za Albricu i za Bolicu i crnogorce u senat* pisanih 1744, u *Cetinjskom ljetopisu* nalaze se i tri pjesme njegove, od kojih je najljepša *Crna Gora*. Vasilije Petrović je objavio u Moskvi, 1754, *Istoriju o Crnoj Gori*, na ruskom jeziku. Značajan geografsko-istorijski spis o Crnoj Gori, nađen u Petrogradskom arhivu, napisao je negdje u isto vrijeme J o v a n S t e f a n o v B a l e v i ć (Pelev Brijeg kod Titograda, treće decenije XVIII vijek – Petrograd, 1758), inače prvi Crnogorac doktor čiste filozofije (u Haleu je 1752. odbranio tezu i iste godine štampao *Dissertatio Philosophica de Propagatione Religionis armata*).

PETAR PRVI PETROVIĆ-NJEGOŠ (1747–1830), ideolog jedinstva crnogorskog naroda i začetnik moderne crnogorske države, mitropolit širokog obrazovanja, izraziti književni talenat stavio je u službu svojih državotvornih i prosvjetiteljskih ideja. Pisao je deseteračke pjesme koje su se razlikovale od epske narodne poezije, pjevao o bojevima i junacima crnogorskim; napisao je i *Kratku istoriju Crne Gore* (posthumno objavljena u cetinjskom almanahu *Grlica* za 1835) koja obuhvata vrijeme od XV do XVIII vijeka, i veoma značajni *Zakonik opšti crnogorski i brdski*, izglasan na narodnoj skupštini u Stanjevićima 1789. godine. Ali najveći književni domet postigao je u *poslanicama* koje je slao svojim podanicima, obično plemenskim glavarima, i tako mirio, mobilisao, poučavao i budio crnogorska bratstva i plemena. U ovom autentičnom književnom rodu, nastalom izvan književnih ambicija, Petar I suptilno je sazeo muke i nevolje narodne, sliku naravi i nagona Crnogoraca s kojima je uspostavljao dijalog molbom, prijetnjom, kletvom i zakletvom. Koliko je njegova riječ imala uticaja na savremenike, najbolje pokazuje činjenica da su ga „bezvjerni vjernici“, Crnogorci, prihvatili kao svetitelja i čudotvorca. Njegovo književno djelo najbolje je predstavljeno u izboru *Freske na kamenu* (1965).

Petar I je presudno uticao na duhovnu orijentaciju PETRA DRUGOG PETROVIĆA-NJEGOŠA (1813–1851), najvećeg crnogorskog pjesnika i mislioca, tvorca filozofske poeme *Luča mikrokozma* (1845), proslavljenog i mnogo prevođenog spjeva *Gorski vijenac* (1847) i drame u stihovima *Lažni car Šćepan Mali* (1851). Ne samo ovom poetskom trilogijom, već i nizom manjih djela, Njegoš je naslijeđeni smisao za realno prosuđivanje mukotrpnog života spojio sa izuzetnom imaginativnošću, i to ugradio u sveopštu, sudbinsku sliku ljudskog postojanja. Umnošću, vizionarstvom, istorijsko-društvenim, slobodarskim angažmanom, gnomskom formom svojih stihova, Njegoš će služiti kao uzor i zadugo značiti najviši domet sveukupne crnogorske književnosti.

Kulturna i prosvjetna djelatnost u Crnoj Gori za vrijeme Njegoševe vladavine (1830–1851) izuzetno je živa. Njegoš otvara prvu osnovnu školu u slobodnom dijelu Crne Gore (1833), iz Rusije nabavlja štampariju (1833) i tako nastavlja slavnu tradiciju crnogorskog štamparstva iz doba Crnojevića, inicira pokretanje godišnjaka *Grlica* (1835–1839), poziva ili prima mnoge kulturne i književne radnike iz drugih, prije svega slovenskih zemalja (Čehe, Ruse, Srbe i Hrvate), a oko njega se skuplja i izvjestan broj manje ili više darovitih Crnogoraca (Mirko Petrović, Đuko Sredanović, Vuk Vrčević i dr.).

Istorijske prilike u Crnoj Gori i oko nje uvijek su bile jako složene, ne samo zbog čestih ratova sa svim susjednim državama, već i zbog međusobnog, plemenskog gloženja i gladi koja je neprestano prijetila, pa je i kulturni život zavisio uglavnom od svih tih okolnosti. Tako su poslije Njegoševe smrti, 1852. godine, slova Štamparije (osnovane 1833) pretvorena u metke za borbu s Turcima, što je na duže vrijeme usporilo kulturno-prosvjetni život. U to vrijeme tradicionalnu epsku poeziju pišu S a v o M a t o v M a r t i n o v i ć (Cetinje, 1808 – Podgorica, 1896) i veliki vojvoda crnogorski M i r k o P e t r o v i ć (Njeguši, 1820 – Cetinje, 1867); prvi je, pored pjesama o bojevima u kojima je i sam učestvovao, pisao i memoare, a drugi je u zbirci *Junački spomenik* opjevao borbe Crnogoraca od 1852. do 1862. godine. Lirikom se u to doba najuspješnije bavi mladi S t e f a n P e r o v i ć C u c a (Cuce – Cetinje, 1830 – Carigrad, 1857). On je stvarao pod Njegoševim uticajem, sa zakašnjelim prizvukom bajronizma, i nije stigao da svoj literarni dar potpuno razvije. U to doba djeluje i himnični, „državni“ pjesnik J o v a n S u n d e č i ć (Golnjevko kod Livna, 1825 – Zadar, 1900), pokretač više književnih publikacija (*Orlić*, *Crnogorka* i dr.), nesumnjivo najplodniji liričar u Crnoj Gori polovine devetnaestog vijeka.

NIKOLA PRVI PETROVIĆ-NJEGOŠ (Njeguši, 1841 – Antib, 1921), crnogorski monarh gotovo punih šest decenija, svoje raznovrsno književno djelo potčinio je potpuno vlastitim dinastičkim i političkim pretenzijama i državnim koncepcijama. Njegove djela – drame, lirske i epske pjesme, spjevovi, poeme,

memoari i dnevnici – prepuna su političkog pragmatizma i megalomanskih snova, u prevaziđenim estetskim formama. Najveću popularnost doživjela je njegova *Balkanska carica* (1884), romantična patriotska drama u stihovima, koja obrađuje posljednje dane države Crnojevića (Zete). Ovo djelo je svojevremeno mnogo igrano na domaćim i stranim scenama. Zahvaljujući tome što je Nikola I pisao drame, pozorište u Crnoj Gori njegovog doba napredovalo je iznad „realnih“ mogućnosti, jer je dobilo status ustanove prvoga reda, neophodno nacionalnom preporodu. Tako su zasluge kralja Nikole za razvoj crnogorske kulture nesrazmjerno veće od značaja njegovog književnog djela.

Dva izrazito osobena književna stvaraoca – STEFAN MITROV LJUBIŠA (Budva, 1824 – Beč, 1878) i MARKO MILJANOV POPOVIĆ (Medun, 1832 – Herceg Novi, 1901) ne pripadaju ni lirskim himnopjercima ni epskim tradicionalistima, kojima je obilovala Crna Gora u doba knjaza Nikole. Oni ne slijede književni izraz Gospodara, njegovu privatiziranu i pragmatiziranu pjevnost i naivnu romantiku, već suštinski nastavljaju Njegoša, prožimajući svoju visoku svijest o odgovornosti za sudbinu svoga naroda i čovjeka uopšte – izrazitim darom za maštovite umjetničke, jezičke i moralne sinteze. Ova dva tribuna književnim radom bave se uglavnom u posljednjoj deceniji svoga života, što dokazuje da im literatura nije bila osnovna duhovna preokupacija. Koristeći se bogatim društveno-političkim (Ljubiša) i državničko-ratničkim (Marko Miljanov) iskustvom, i nadahnuti bogatstvom narodnoga života, oni su kao usput stvorili djelo trajne vrijednosti. Ljubišine zbirke *Pripovijesti crnogorske i primorske* (1875) i *Pričanja Vuka Dojčevića* (1878–1879), i djela Marka Miljanova Popovića, objavljena poslije njegove smrti – *Primjeri čojstva i junaštva* (1901), *Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi* (1904) i *Život i običaji Arbanasa* (1907) – čine stameni duhovni i umjetnički most između Njegoša i međuratne crnogorske književnosti.

Ako se izuzmu ratne godine, u drugoj polovini prošlog i početkom ovog vijeka, kulturni život na Cetinju i u ostalim slobodnim gradovima Crne Gore bio je u punom zamahu, a uveliko ga je pomagao i podsticao crnogorski dvor. U tom poletnom vremenu kao da se željelo nadoknaditi zaostajanje u razviku prosvjete i kulture, pa ako i nije bilo najjasnijih koncepcija, ni dovoljno materijalnih sredstava, bilo je, kao nikad dotle, entuzijazma koji se na kulturnom planu poistovjećivao s patriotizmom, s borbom za očuvanje slobode crnogorskog naroda. Ako u to vrijeme i nema mnogo izrazitih individualnih rezultata, bujno se razvija dnevna i periodična publicistika, djeluju brojni pjesnici i stihotvorci (Jovan Lipovac, Radoje Roganović, Filip Kovačević, Mićun Pavićević, Radoje Krivokapić Orlinski i dr.); dokazuju se pripovjedači (Đuro Perović, F. J. Kovačević, Marko Car, Luka Jovović, Jovan Ivanišević, Novica Kovačević, Andrija Jovićević, Radovan Tunguz Perović, Simo Šobajić, Miha-

ilo Vukčević, Vicko Tripković, Savo Vuletić i dr.); javljaju se kritičari (Lazar Tomanović, Živko Dragović, Marko Car, Lazar Perović, Marko Dragović, Nikola Škerović, Pero Šoć i dr.) i prevodioci sa svih važnijih evropskih jezika.

Gubitkom državne samostalnosti (faktički početkom 1916, a formalno krajem 1918), Crna Gora se zadugo opršta od tog, ma i pogrešno usmjeravanog, kulturnog poleta. Između dva svjetska rata, u okviru države koja nije priznavala crnogorsku nacionalnost, Crna Gora postaje duboka provincija, te se i njena kultura službeno prećutkuje i denacionalizuje. Prirodno je zato što se međuratna crnogorska književnost razvija mahom izvan matičnih granica, što mnogi značajni crnogorski pisci žive i rade u materijalno razvijenim sredinama. Ali duhovni, etičko-psihološki, mentalni i semiotički zavičaj svih tih književnih stvaralaca ostala je Crna Gora – s istorijskim ožiljcima, mitskim ranama i bolovima, nargorjela u svojim često neracionalnim snovima, obeskućena, obezljudeana, posramljena, s izvjesnom prošlošću i potpuno neizvjesnom budućnošću. Tada najveća i najznačajnija grupa crnogorskih pisaca djeluje u Beogradu: Ratković, Đonović, Banjević, Zogović, Lopičić i čitav niz mladih (Lalić, Kostić i drugi).

Prvi moderni crnogorski pjesnik, pripovjedač i kritičar, RISTO RATKOVIĆ (Bijelo Polje, 1903 – Beograd, 1954) veoma je složena književna pojava: izvorni nadrealist izvan nadrealističkog pokreta – zbirkom *Mrtve rukavice* (1927), tvorac poetske i socijalno angažovane proze u prvom crnogorskom romanu – *Nevidbogu* (1933), pjesnik intimne sučeljenosti sa smrću (zbirka *Dodiri*, 1952) i pustošnih ratnih psihoza (*Sa Orijenta*, 1955). Bliži realističkoj fakturi, NIKOLA LOPIČIĆ (Podgorica, 1909 – Lepoglava, 1945) je na tlu crnogorskog sela zasnovao svoje sjenovite, potresne socijalne pripovjesti – u zbirci *Seljaci* (1939) i svemu što je sačuvano u rukopisu i posthumno objavljeno, naročito u izboru *Glad i kamen* (1965). Zajedno sa Ratkovićem, ovaj daroviti pripovjedač najavljuje plejadu novih crnogorskih prozaista koji će uspješno spojiti nacionalno duhovno nasljeđe s modernim umjetničkim proseedima. Uoči rata se najavio, zbirkom pripovjedaka *Među brđanima* (1936) i romanom *Dukljanska zemlja* (1939), i veoma plodni crnogorski romansijer DUŠAN ĐUROVIĆ (Danilovgrad, 1901)¹ koji će u poratnom periodu objaviti više romana i zbirki pripovjedaka.

Međuratna crnogorska poezija, iako se motivski, i to na svim svojim tokovima, vezuje za crnogorsko tlo – najvećim dijelom uklapa se u opšti okvir pokreta socijalne literature. MIRKO BANJEVIĆ (Nikšić, 1905 – Beograd, 1968) već prvom zbirkom *Pobune uma* (1930) najavljuje svoje angažovano i istovremeno tragično viđenje svijeta, opšteljudsku metaforu bola koju će najpunije razviti u revolucionarnoj poemi *Sutjeska* (1946), jednom od najautentič-

¹ Umro je u mjestu rođenja, u Grliću kod Danilovgrada, 1993.

njih svjedočanstava o čovjekovom stradanju u ratu. Banjevićeva poezija ima u svojoj biti i mitskog i ritualnog, i njena se iracionalnost bogati novim leksičkim i semantičkim slojevima, što je najuočljivije u knjizi *Zavjet* (1965), antologijskom izboru njegovog pjesništva. JANKO ĐONOVIĆ (Crmnica, Virpazar, 1909²) posvećuje se kao pjesnik slikanju socijalnog raslojavanja crnogorskog sela, naročito u svojoj najranijoj stvaralačkoj fazi, kada je nastala i njegova poznata poema *Crnci i Crnogorci* (1928). Ovaj strasni putnik i opservator nikada nije uspio da kondenzuje svoj izraz, ali je sa mnogo ljubavi svoju zavičajnu Crmnicu podigao do simbola koji sažima vrijednosti čiste prirode nasuprot otuđenog urbanizovanog života. Najracionalniji od pjesnika te generacije, RADOVAN ZOGOVIĆ (Andrijeva, 1907³) neprestano ratuje riječju: protiv socijalne i nacionalne obespravljenosti u poemi *Došljaci – Pjesme Ali Binaka* (1937) i u *Internaciji Crne Gore* (1936) i *Prkosne strofe* (1947), protiv alijenacije čovjeka u *Artikulisanju riječi* (1965). Iako poznat više po svom angažovanom stihu, njegova vrijednost je i u lirskom profiliranju života, u onim regionima gdje ni borbeni zanos ni sumnja ne poništavaju iskonsku čovjekovu dramu.

U ratu i revoluciji crnogorski pisci su stvorili više značajnih djela (Banjevićeva *Sutjeska*, Zogovićeva *Pjesma o biografiji druga Tita*, Kostićeve partizanske lirske pjesme i druga) i istovremeno podnijeli velike žrtve. Pored Nikole Lopčića, koji je ubijen maja mjeseca 1945. u Lepoglavi, slobodu nijesu dočekali pjesnici i kritičari Savo Dragojević, Vladimir Milić, Vukajlo Kukalj, Krsto Krivokapić i Đorđe Lopičić, a u prvim danima slobode umro je i pjesnik Mihailo Vuković.

U poratnim godinama nailaze nove generacije pisaca, koje samo uslovno nastavljaju puteve međuratne crnogorske književnosti. Neka imena koja su se javila četrdesetih godina (pjesnici Sait Orahovac⁴, Stefan Mitrović⁵, Aleksandar Ivanović⁶, dramaturg i pripovjedač Vladimirić Mijušković⁷), nastavljaju već utrtim stazama. Dušan Kostić (1917⁸) u brojnim zbirkama razvija i dopjevava elegičnu poemu o čovjekovoj usamljenosti, a Radonja Vešović (1924) ekstatičnu privrženost revolucionarnim idealima utapa u prijekor petrifikaciji ljudske savjesti. Blažo Šćepanović (1934–1966) slijedi nadrealističku Ratkovićevu fazu i pjeva o smrti koja će prerano zatvoriti krug nad njegovim životom; Brancko Banj

² Umro u Beogradu 1991.

³ Umro u Beogradu 1986.

⁴ Rođen u Podgorici 1909, umro u Sarajevu 1993.

⁵ Rođen na Svetom Stefanu 1909, umro u Beogradu 1985.

⁶ Ovaj izraziti lirik rođen je na Cetinju 1911, u tom gradu je proveo cijeli mukotrpni život i u njemu sklopio oči 1965, u 55-oj godini života.

⁷ Ovaj poznati nikšićki profesor književnosti rođen je 1909, a umro u Nikšiću 1963.

⁸ Peć, 1917 – Meljine/Herceg Novi, 1997.

e v i ć (1933) u *Napuklom suncu* traga za vidovima ljudske osakaćenosti; G o j k o J a n j u š e v i ć (1936⁹) se iz somnabulnih vizija vraća u predjele *daleke zemlje*, mitske zavičajne sigurnosti; G o j k o D a p č e v i ć (1938) pjeva *žuć i med* ili dostojanstvo siromašnih ribara na Skadarskom jezeru, uvijek u dosluhu s osnovnim elementima prirode. Ono što duhovitim fabuliranjem i sarkastičnom intonacijom, u bogatom aranžmanu kolokvijalne leksike, postiže M a t i j a B e ć k o v i ć (1939), to – u doimanju mučnog crnogorskog života postiže R a t k o V u j o š e v i ć (1941¹⁰) mudrim, baladnim tonovima, kao u svojoj najboljoj poemi *Aurevoir Montenegro*. Ovi autori unose autentične tonove u savremenu crnogorsku poeziju, kao i oni koji slijede: P a v l e P o p o v i ć¹¹, I v a n C e k o v i ć¹², V o j i s l a v V u l a n o v i ć, J e v r e m B r k o v i ć, M i l o K r a l j¹³; a ne treba zaboraviti ni one koji se iznova dokazuju svakom novom knjigom: Dragutin Vujanović¹⁴, Zuvdija Hodžić, Svetozar Radonjić Ras, Vukman Otašević, Ranko Jovović, Dragoljub Jeknić, Husein Bašić¹⁵, Slobodan Popović, Miroslav Đurović¹⁶ i niz mlađih i najmlađih¹⁷.

Poslijeratna crnogorska proza umnogome je nadrasla prosječne umjetničke rezultate. To se ne odnosi samo na djela M i h a i l a L a l i ć a (1914¹⁸) koji je svojim monumentalnim epskim vizijama – a prije svega romanima *Hajka* (1960) i *Lelejska gora* (1962) – dao složena etničko-psihološka stanja golemog ljudskog stradanja u ratu i revoluciji, višeslojna značenja hajke na čovjeka koji u odbrani do neslučenih razmjera proširuje granice svog unutrašnjeg viđenja, namećući, kao Njegoš, vječno pitanje odnosa *svjetlosti i tame*, čovječnog i nečovječnog, humanog i animalnog. Laliću je u tom pogledu srodan Č e d o V u k o v i ć (1920), ne samo svojim najuspjelijim djelom, lirskim romanom *Mrtvo Duboko* (1959), gdje je *smrt* kategorijalna *mjera* života, kao što se obojici, u evokacijama rata na vrućem mediteranskom tlu, priključuje S r e t e n A s a n o v i ć (1931) kratkim pričama u knjizi *Lijepa smrt* (1971), gdje čovjek neprestano *ratuje* između neumitnog ništavila i borbenog samopotvr-

⁹ Rođen u Ozrinićima /Nikšić/, a u *mirnije doline* otišao 3. jula 2000. u Novom Sadu.

¹⁰ Rođen u Oraovu /Kuči/, a umro u Podgorici 2004.

¹¹ Rođen u Beranama 1923, a umro u Novom Sadu 2001.

¹² Poznati pjesnik „za mlade i stare“ rođen je u Golubovcima, u Podgorici 1930, đe je i *počinuo* 2009.

¹³ Bar, 1933 – Podgorica, 2007.

¹⁴ Cetinje, 1930 – Dodoši / Rijeka Crnojevića, 1980.

¹⁵ Plav, 1938 – Podgorica, 2007.

¹⁶ Grižica, Rožaje, 1938 – Moskva, 1989.

¹⁷ Autor ovog pregleda CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI nije sebe uvrstio u ovaj pregled – ni kao pjesnika, ni kao kritičara.

¹⁸ Najznačajni crnogorski romansijer rođen je u selu Trepča /Andrijevice, a umro u Beogradu 1992.

đivanja. Č a m i l S i j a r i ć (Šipovice, Bijelo Polje, 1913 – Sarajevo, 1989) klasičnim pripovjednim metodom, u svijetu bihorskog fatalizma, spaja doživljeno i izmaštano i – kao u romanu *Bihorci* (1955) – nadmoćno ukida granicu između prošlosti i budućnosti, za razliku od N i k a J o v i ć e v i ć a (Rijeka Crnojevića, 1908 – Meljine, Herceg Novi, 1988) koji svoju viziju prošlosti, bogatim i osobenim narodnim jezikom, gradi kao metaforu životnog tragizma, najviše u romanu *Modra oka* (1973). B o r i s l a v P e k i ć (Podgorica, 1930 – London, 1992) u svom alegorijskom, biblijskom ambijentu *Vremena čuda* (1965), razmatra i ruši privide lažnog mesijanstva, pričajući mudro o davnim, naivnim, ludim i poučnim vremenima, dok M i o d r a g B u l a t o v i ć (Okladi, Bijelo Polje, 1930 – Igalo, 1991), preveden na mnoge svjetske jezike, nastavlja da slika ljude i zabrane *nevidboga*, bogateći fantomalni svijet savremenosti stravičnim modelima univerzalne metaforičnosti. B r a n i m i r Š ć e p a n o v i ć (1937) i M i r k o K o v a č (1938) slijede Bulatovićevu imaginativnost, a dijelom (Kovač) i infernalnu prirodu njegove raskošne i slobodne metaforičnosti, ali u suštini ostaju u sferi realnog poimanja života. Ovoj dvojici darovitih mlađih prozaista priključuju se D r a g a n N i k o l i ć (Ozrinici, Nikšić, 1933 – Skoplje, 2006), B o g d a n Š e k l e r (Pobrdja, Kotor, 1936 – Beograd, 1999), M i l a d i n Č u l a f i ć (1939) i Z u v d i j a H o d ž i ć (1944), koji su već prvim knjigama uspjeli da se nametnu osobenostima svoga svijeta. Djela Stevana Bulajića (Vilusi, Nikšić, 1926 – Sarajevo, 1997), Veljka Kovačevića (Grahovo, Nikšić, 1912 – Beograd, 1994), Vukašina Mićunovića (Velestovo, Cetinje, 1919 – Beograd, 2005), Mihaila Ražnatovića (Dujevo, Rijeka Crnojevića, 1922 – Beograd, 1992), Boža Bulatovića (Mojkovac, 1927 – Podgorica, 2009), Veljka Martinovića, Petra Četkovića i niza drugih autora udopunjuju sliku o kvalitetima savremene crnogorske proze.

Posljednjih godina pojavilo se i više značajnih dramskih pisaca: J e v r e m B r k o v i ć (1933) trilogijom o revoluciji (*Provalija*, *Svečanost se odlaže i Rupe na nebu*), V e l j k o R a d o v i ć – humorom evokacijom primitivnog seoskog mentaliteta (*Kapa nebeska*, *Podanici*), V a s k o I v a n o v i ć – autentičnošću savremenoga života (*Ko puca otvoriće mu se i dr.*), Ž a r k o K o m a n i n – crnogorskim nasljednim fatalizmom (*Ljudsko meso – Pelinovo*, *Ognjište*), R a d o s l a v R o t k o v i ć – motivima iz dalje prošlosti (*Crveni admirali*, *Knjaz Danilo*) i B o r i s l a v P e k i ć – crnohumornim disputom sa istorijom (*Kako zabavljati gospodina Martina*, *Na ludom belom kamenu*). Postepeno se afirmiše i televizijska i radiodramska književnost.

Književnost za djecu, iako nema dugu tradiciju, danas već ne zaostaje mnogo za ostalim književnim rodovima. Poznati su pjesnici: Ivan Ceković, Dušan Đurišić, Žarko Đurović i Velimir Milošević; prozaisti: Dušan Kostić, Čedo Vuković, Stevan Bulajić, Mihailo Gazivoda, Milenko Ratković, Mirko Vujačić.

I književna kritika i esejitika posljednjih godina daju značajne rezultate. Pored Đuze Radovića, Boža Milačića, Radoslava Rotkovića, Milorada Stojovića i Pavla Zorića, posebno su se istakli Slobodan Tomović, Vasilije Kalezić, Radomir Ivanović i Vojislav Minić, a tu su i rezultati koje postižu Branko Popović i Dragoljub Jeknić.

USMENA ILI NARODNA KNJIŽEVNOST

Kao i kod ostalih naših naroda, prvi pomeni narodne književnosti sežu u daleku prošlost. Vjeruje se da su *Život zetskog kneza Vladimira* i *Ljetopis Popa Dukljanina* dobrim dijelom zasnovani na narodnim umotvorinama koje nijesu sačuvane. Kasnije, u vjekovima borbe za slobodu i narodno jedinstvo, Crnogorci su se veoma mnogo služili usmenim stvaralaštvom, i to ne samo epskom, deseteračkom pjesmom. Tu su i legende, priče, anegdote, poslovice, poskočice, tužbalice, bugarštice. Svi ti rodovi i podvrste narodnog stvaralaštva služile su, pa i danas služe, kao elementi za umjetničku nadgradnju, kao što je to uradio Njegoš u *Gorskom vijencu*. Znamenite su crnogorske epske pjesme: *Zidanje Skadra*, *Banović Strahinja*, *Ženidba Maksima Crnojevića*, *Osveta Batrića Perovića*, *Smrt Nikca od Rovina*, *Smrt Smail-age Čengića* i druge. Tek u posljednje vrijeme pristupilo se svestranijem proučavanju i sistematizovanju crnogorskih narodnih umotvorina. Napravljeno je više antologija: *Crnogorske anegdote* (1967) Radosava Medenice, *Evandjelje po narodu* (crnogorske poslovice i izreke, 1969) Nika S. Martinovića, *Crnogorske epske pjesme raznih vremena* (1970) Radovana Zogovića, *Vilina gora* (crnogorske legende, 1971) Radoja Radojevića, *Dim u dim* (crnogorski narodni humor, 1973) Pavla Đonovića i druge.

LITERATURA: Dr J. Kovačević, „Književnost“, *Istorija CG*, knj. I, TG 1967; dr D. Bogdanović, „Književnost“, *ICG*, knj. II, tom I i II, TG '70; T. Marković, *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, BG '69; T. Đukić, *Pregled književnog rada CG...*, CT '51; M. Stojović, *Pogled na savremenu crnogorsku književnost*, TG '74; R. Zogović, *Crnogorske epske pjesme...*, TG '70; S. Perović, *Pregled crnogorske dramske književnosti*, TG 1974. (1975)

NAKNADNA NAPOMENA

Intenzivnije interesovanje novih generacija za duboku prošlost crnogorskog naroda i njegove države i dinastije (Kraljevina Duklja i dinastija Vojislavljevići, XI–XII vijek; Zeta i dinastija Balšići – XIV vijek; Crna Gora i dinastije Crnojević i Petrović-Njegoš – XV–XX vijek) podstaklo je osavremenjivanje nacionalne svijesti i jačanje intelektualnog pokreta za obnovu pune

državne nezavisnosti Crne Gore. Uprkos pritiscima Srbije, Srpske pravoslavne crkve i jednog dijela evropskih država, pod supervizijom organa i predstavnika Evropske Unije, nezavisnost Države Crne Gore obnovljena je odlukom crnogorskih građana (55% – „ZA“) na referendumu 21. maja 2006. godine. Ta istorijska odluka u znatnoj mjeri je podstakla brži razvoj crnogorskih (multi) kulturnih institucija, izdavačku djelatnost i kodifikaciju osobenosti crnogorskog književnog jezika.

Posljednjih decenija, u svim sredinama đe se razvijala, crnogorska književnost je enormno ojačana novim djelima u svim svojim razuđenim rodovima. Najveći stvaralački opus ostvario je akademik Jevrem Brković – pjesnik, romansijer, dramski pisac, memoarist, polemičar i politički publicist. Njegova tridesetomna SABRANA DJELA predstavljaju korpus koji ga čini najplodnijim i najprovokativnijim savremenim crnogorskim piscem.

Naravno, pored ranije pomenutih u mojem enciklopedijskom tekstu „Crnogorska književnost“, kasnije se pojavio niz novih značajnih autora: PJESNIKA (Mladen Lompar, Dubravka Velašević, Milorad Popović, Sreten Vujović, Pavle Goranović, Ljubeta Labović, Jovanka Uljarević i dr.), ROMANSIJERA i PRIPOVJEDAČA (Čedo Vulević, Husein Bašić, Andrej Nikolaidis, Balša Brković, Ognjen Spahić, Miraš Martinović, Dragan Radulović, Ksenija Popović...), DRAMSKIH AUTORA (Radmila Vojvodić, Ljubomir Đurković...), DJEČJIH PJESNIKA, KRITIČARA, MEMOARISTA, SOCIOLINGVISTA i dr. Njima pripada budućnost ove nacionalne literature, a najkvalitetniji među njima, ne od danas, postali su dio univerzalne kulturne baštine.

(U Berima, aprila 2009)